

פורסם :

קידושי תורה, חלק ב, הוצאת מרכז ישיבות בני עקיבא, רמות שפירא תשס"ח, עמ' 251-274

הרב יהודה זולדן

חובת האב ללמד את בנו אומנות - יישומה בזמננו

(קידושין ל ע"ב; פב ע"א)

מבוא

א. חובת האב על הבן - ללמדו אומנות

ב. "אלא תורה" או "מלמדו ליסטות"

1. קביעות בלימוד תורה, ארעיות באומנויות אחרות

2. בעלי כישורים מיוחדים שמעוניינים להתמסר ללימוד תורה

3. לימוד אומנות ומקצוע בארץ ישראל

ג. לימוד אומנות - פסיקת הרמב"ם והשולחן ערוך
סיכום

מבוא

חיובים המוטלים על האב לטובת בנו :

תנו רבנן : האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות ;

ויש אומרים : אף להשיטו במים (קידושין כט ע"א) ¹

מאמרנו יתמקד בחובת האב ללמד את בנו אומנות. ² ההנחה שבבסיס מאמר זה היא שתלמידים

לומדים במסגרת ישיבה תיכונית, בה הם מתחנכים לתורה ויראת שמים, אהבת העם והארץ,

מידות טובות וערכים, הם לומדים לימודי קדש ומקצועות חול, ונבחנים עליהם בבחינות הבגרות,

¹ ברייתא זו מופיעה מספר פעמים : תוספתא קידושין [ליברמן] א, יא ; קהלת רבה ט, א ; תלמוד ירושלמי קידושין א, ז ; ספרא אמור פרשה א ; מכילתא דרבי ישמעאל בא - מס' דפסחא פרשה יח שם נוסף : "רבי אומר : אף ישוב מדינה". בחלק מהמקורות הללו נאמר שר' עקיבא הוא זה המוסיף שיש ללמדו לשוט בנהר. בולט לעין סדר החיובים. בברייתא שבבבלי הסדר הוא : "וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות", ואילו במקורות הארץ ישראלים הסדר הוא : "ללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה".

כסדר הארץ ישראלי, כך רצוי מבחינת בנין האישיות והמשפחה : "דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה, ואחר כך יקנה בית דירה, ואחר כך ישא אשה, שנאמר : 'מי האיש אשר נטע כרם ולא חללו, מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו, מי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה' (דברים כ, ה-ז). אבל הטפשי מתחילין לישא אשה ואחר כך אם תמצא ידו יקנה בית ואחר כך בסוף ימיו יחזור לבקש אומנות או יתפרנס מן הצדקה. וכן הוא אומר בקללות : 'אשה תארש בית תבנה כרם תטע' (דברים כח, ל), כלומר יהיו מעשיך הפוכים כדי שלא תצליח את דרכיך" (רמב"ם הל' דעות ה, יא). ראה בספרי : שבות יהודה וישראל, "כרם, בית, אשה - שירות צבאי וחיי משפחה", עמ' 313-329.

² אנו נתמקד בחובת האב ללמד את בנו תורה ואומנות, ולא בחובת האם, מאחר ואשה פטורה מללמד את בנה תורה (קידושין כט ע"ב), ואף פטורה מללמד אומנות (ר"ן, קידושין יב ע"ב בדפי הרי"ף) ; מאירי (קידושין כט ע"א) ; פורת יוסף (קידושין ל ע"ב), עם זאת שבדרך כלל נשים - אמהות, מעורבות מאד בכל הקשור לחינוך ילדיהם : "נשים במאי זכיין? באקרוי בנייהו לבי כנישתא" (ברכות יז ע"א).

³ יש מקום לייחד מאמר בפני עצמו באשר לחובת ההורים ללמד את בתם אומנות : "בן אביו חייב בו מצוות : למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, וללמדו אומנות, ולהשיאו אשה, מה שאין כן בבת" (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, פרק כ, י ; ספרא אמור פרשה א). אך ראה בדברי המקנה קידושין ל ע"ב : "אטו גברי בעי חיי, נשי לא בעי חיי? (קידושין לד ע"א), בעלה חייב במזונותיה, אך במה תתפרנס אם תתאלמן או תתגרש, וגם תחתיו היא חייבת במעשה ידיה דאפילו עשירות קי"ל (כתובות נט ע"ב) דכופה לעשות בצמר". בשו"ת מהר"ם שיק, או"ח סי' קסג, כותב שחובה ללמד אומנות בנים ובנות. ראה עוד : הרב אלימלך בר שאול, "חובת האב ללמד את בנו ובתו אומנות", מצוה ולב, ב, עמ' 161-177 (פורסם לראשונה : שנה בשנה (תשכ"ה), עמ' 162-167) ; הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שערי עוזיאל, חלק א, שער טו, עמ' רא ; הרב אברהם ויינפלד, "אם יש חיוב ללמד בתו אומנות", חכמי לב (תשנ"ד), עמ' א - יח. מכיוון אחר-העובדה שנשים לומדות כיום מקצועות חול, מחייבת עוד יותר ללמדן מקצועות קודש וברמה גבוהה יותר : "בפרט אותן שמרגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים, בודאי מצוה רבה ללמד אותן חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל כגון אבות וספר מנורת המאור" (הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, החפץ חיים, לקוטי הלכות לסוטה כא ע"א). ראה גם : הרח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ב סי' נב ; הרב משה מלכה, שו"ת מקוה המים חלק ג, יו"ד סי' כא ; הרב יעקב אריאל, "תיפקוד האשה הישראלית בדורנו", שנה בשנה (תשנ"ג), עמ' 273-283 ; הרב שלמה שפירא, "חובת אב ללמד בנו או בתו אומנות", שורת הדין, טו (תשס"ח), עמ' ריד-רכט. הרב ב"צ רוזנפלד, "חובת האב ללמד את בנו אומנות ומסחר", בית יצחק, לה (תשס"ג), עמ' 668-684.

ומשם פתוחה בפניהם הדרך להמשיך הלאה עם סיום לימודיהם לישיבות, מכינות, צבא, ובשלב מאוחר יותר בחיים, הם בוחרים במה הם רוצים להתמקד על מנת להתפרנס, להשתלב ולהשפיע באורחות החיים. ב"חובת האב לבנו ללמדו תורה" עסקנו בעבר, ועם זאת שיש מה להוסיף בבירור הענין, לא ראינו טעם חזור על הדברים שוב.⁴ מאמרנו יתמקד בחובת האב ללמד את בנו אומנות, והוא משמש בסיס הלכתי למימוש ויישום הלכה זו בלימוד בנים במסגרת הישיבות התיכוניות בהם לומדים תורה ומקצועות חול.

א. חובת האב על הבן - ללמדו אומנות

מחובות האב על הבן: "ללמדו אומנות" (קידושין כט ע"א). חובות האב על הבן, ובהם גם החובה ללמדו אומנות היא חובה מהתורה:

מן התורה חייב אדם למול את בנו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה.
 ר' עקיבא אומר אף ללמדו שייט, רבי אומר אף ישוב מדינה (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מס' דפסחא פרשה יח)
 מה המקור לכך?

ללמדו אומנות - תני רבי ישמעאל: "ובחרת בחיים" (דברים ל, יט) - זו אומנות (ירושלמי קידושין א, ז)

פשוטו של מקרא, מציב לאדם אפשרות לבחור בין הברכה לקללה, ועל כך נאמר: "ובחרת בחיים".
 ר' ישמעאל, רואה במלאכה ערך וחשיבות לאדם העובד ומתפרנס מיגיע כפו, כבחירה בחיים שיש בהם ברכה וקיום נכון.

בסוגייתנו, נקשר לימוד אומנות גם כן לאפשרות לחיות ולהתפרנס כראוי:

ללמדו אומנות. מנלן? אמר חזקיה, דאמר קרא: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" (קהלת ט, ט), אם אשה ממש היא - כשם שחייב להשיאו אשה, כך חייב ללמדו אומנות, אם תורה היא - כשם שחייב ללמדו תורה, כך חייב ללמדו אומנות. ...מאי טעמא? חיותה הוא. רבי יהודה אומר: כל שאינו מלמדו אומנות - מלמדו ליסטות. ליסטות סלקא דעתך? אלא, כאילו מלמדו ליסטות. מאי בינייהו? איכא בינייהו, דאגמריה עיסקא (קידושין ל ע"ב)

גם כאן הדרשה מתמקדת במילה: "חיים", אלא שההדגשה היא שיש ללמד את הבן אומנות כדי שיוכל לחיות עם אשה, לפרנסה כראוי. האחריות המוטלת על אדם לעבוד ולהתפרנס היא לא רק לרווחתו האישית ולמעמדו, אלא כדי שיוכל לפרנס את אשתו ואת משפחתו. היציבות הכלכלית בכוחה להמשיך ללדת ילדים, לגדלם וכך לפתח את העולם הלאה.⁵
 ע"פ חלק מהראשונים, דרשה נוספת הקשורה גם היא למילה "חיים" מלמדת על החובה ללמד אומנות. דרשה זו מבוססת על הפסוק: "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון" (שמות יח, כ):

⁴ ראה בספר: קידושי תורה, אור עציון תשס"ג, עמ' 121-130.

⁵ ראה: ישראל צבי גילת, "מצוות האב על הבן - מאי משמע?", ספר השנה בר אילן, כח-כט (תשס"א), עמ' 371-408, ושם בעמ' 377-381, כותב שהחוב ללמד את הבן אומנות איננו חיוב עצמי, אלא נובע מהחיוב להעמיד צאצאים ותולדות, וזו פשר ההשוואה: "כשם שחייב להשיאו אשה, כך חייב ללמדו אומנות".

דתני רב יוסף: "והודעת להם" - זה בית חייהם, "את הדרך" - זו גמילות חסדים, "אשר לכו" - זה ביקור חולים, "בה" - זו קבורה, "ואת המעשה" - זה הדין, "אשר יעשון" - זו לפני משורת הדין (בבא מציעא לע"ב)

רש"י מפרש:

זה בית חייהם - ללמוד להם אומנות להתפרנס בו.⁶

בפסוק זה ישנה הוראה מחייבת - "והודעת להם". יש להודיע לאחרים - לבנים, את בית חייהם, אומנות ממנה יתפרנסו.

לדברי ר' יהודה יש ללמד דוקא אומנות - מקצוע, ולא רק מסחר "דכמה פעמים שאין לו במה לעשות סחורה ועומד ומלסטם".

כך כתב הרב מנחם המאירי בברכות סד ע"א:

לעולם ילמד אדם את בנו אומנות שאם יצטרך לו תהא הזמנת חייו מצויה בידו, ולעולם

ילמדנו האומנות היותר מסולסל שיוכל.

בתוספתא המקבילה למשנתנו, יש הרחבת דברים באשר לערך המלאכה, ואף שם מוצג ערך המלאכה גם כמחסום מפני הידרדרות:

ר' יהודה אומר: כל שאין מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות. רבן גמליאל אומר: כל

שיש בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם שמוקף גדירו, לחרץ שמוקף סייג. וכל שאין

בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם שאין מוקף גדירו, ולחרץ שאין מוקף סייג. ר' יוסה

אומר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל בין שהיא

מתקשטת ובין שאינה מתקשטת אין הכל מסתכלין בה, ואם אין מתקשטת היא תהא לה

מורא. וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לאשה שאין לה בעל בין מתקשטת ובין

שאינה מתקשטת הכל מסתכלין בה, ואם אין מתקשטת היא לא תהא לה מורא. ר' יוסה

בי ר' לעזר אמר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות למה הוא דומה? לכרם גדור שאין

בהמה וחיה נכנסין לתוכו ואין עוברין ושבין נכנסין לתוכו ואין רואין את מה שבתוכו. וכל

שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם פרוץ שבהמה וחיה נכנסין לתוכו ועוברין ושבין

נכנסין לתוכו ורואין את מה שבתוכו. (תוספתא קידושין [ליברמן] א, יא)

החובה ללמד את הבן אומנות נחשבת מצוה - "חפצי שמים", ומותר לדבר על כך בשבת, על אף

שאין עוסקים בענייני חולין בשבת:

ותנא דבי מנשה: משדכין על התינוקות ליארס בשבת, ועל התינוק ללמדו ספר, וללמדו

אומנות - אמר קרא: "ממצוא חפצך ודבר דבר" (ישעיהו נח, יג), חפצך - אסורים, חפצי

שמים - מותרין (שבת קנ ע"א; כתובת ה ע"א)

רש"י מפרש:

ללמדו אומנות - דהא נמי מצוה היא, דכל שאינו מלמדו אומנות מלמדו לסטות, ומצוה

לפינן מקרא בקדושין בהאשה ניקנית (ל, ב). (רש"י שבת שם)

למדו אומנות - מצוה הוא דכתיב (קהלת ט) "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" למוד

אומנות שתחיה הימנו עם התורה ואמרין בקידושין (דף כט) שאביו חייב ללמדו אומנות.

(רש"י כתובות שם)

⁶ עוד הסבירו כך: רמב"ן, ספר המצוות שורש א; רשב"ץ, מגן אבות, לאבות א, י. הפני יהושע מסביר: "ובא משה להודיעם שעם תלמוד תורה לא יתבטלו מ"מ מן האומנות, וכענין שאמרו [אבות פ"ב מ"ב] כל תורה שאין עמה דרך ארץ בטילה, וא"כ בית חייהם היינו לפי שהאומנות היא עיקר חייהם לתלמוד תורה" (פני יהושע, בבא קמא ק ע"א).

רש"י מדגיש שזו מצוה ללמד את הבן אומנות,⁷ וכן שאם לא מלמדו אומנות אזי כאילו לימדו ליסטות, ואת הצד החיובי: "למוד אומנות שתחיה איתו עם התורה שהוא למד".⁸ אילו מלאכות מוטל על האבא ללמד, אילו מלאכות אין ללמד? במשנה המסיימת את מסכת קידושין אגב דיון בסוגית ייחוד, במי שעסקיו עם נשים, נאמר:

...ולא ילמד אדם את בנו אומנות הנשים. רבי מאיר אומר: לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה, ...אבא גורין איש צדין אומר משום אבא גוריא: לא ילמד אדם את בנו: חמר, גמל, קדר, ספן, רועה וחנוני, שאומנותן אומנות ליסטים. רבי יהודה אומר משמו: החמרין רובן רשעים, והגמלין רובן כשרין, הספנין רובן חסידים, טוב שברופאים לגיהנם, והכשר שבטבחים שותפו של עמלק (קידושין פב ע"א)

בסוגית הגמרא מובאת ברייתא המסבירה מהן אומנויות הנשים אותם מומלץ לא ללמד, וכן מהי אומנות קלה אותה יש ללמד:

תנו רבנן: כל שעסקו עם הנשים - סורו רע, כגון: הצורפים, והסריקים, והנקורות, והרוכלין, והגרדיים, והספרים, והכובסים, והגרע, והבלן, והבורסקי... לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה. מאי היא? אמר רב יהודה: מחטא דתלמיותא.⁹ ישנה הדרכה גורפת ללמד אומנות קלה ונקיה,¹⁰ ולא אומנות שיש בה נטיה לגזל, או לקשר לא רצוי עם נשים.¹¹

ב. "אלא תורה" או "מלמדו ליסטות"

במשנה מופיעה גם דעה אחרת:

רבי נהוראי אומר: מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, שאדם אוכל משכרה בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא: ושאר כל אומנות אין כן, כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי יסורין ואינו יכול לעסוק במלאכתו - הרי הוא מת ברעב, אבל התורה אינה כן, אלא משמרתו מכל רע בנערותו, ונותנת לו אחרית ותקוה בזקנותו (קידושין פב ע"א)

⁷ הרמ"מ מלובביץ', "איסור הלימוד בחכמת האומות ואופני היתר", אוצר חידושים בש"ס - מסכת סנהדרין פרק א, עמ' רסג-רפח, מסביר שדברי רש"י שמצוה על האב ללמד בנו אומנות - אין כוונתו מצוה סוכה ולולב. אין לשון מצוה שווה בכל מקום. יש מצוות שהם פעולות של דבר קדושה, ויש מצוות שחז"ל מצווים כדי שנוכל ללמוד תורה בנחת או בשביל ישוב העולם, ומדייק ברש"י שבת קנ "שזהו גם כן מצוה" (שם עמ' רסה-רסו).

⁸ הראי"ה קוק, אגרות הראיה ב עמ' שכת, שלל את דברי מי שרצה לגזור איסור על דיבור בעניני אומנות בשבת: "התיר גם כן לפסוק לאומנות, שהרי היא שקולה כתורה.. ואין שייך לגזור על זה איסורים, ובפרט לעת כזאת עת לעשות לה' לחזק את ידי אמוני ה' בכל צד של חיזוק המוסף אומץ בדרכי החיים".

⁹ מלאכה שקשורה לאריגה. האריגה עצמה, או ציורים על הבד הארוג, או עשית המחטים. ראה בעינים למשפט כאן.

¹⁰ הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חלק יו"ד ד סימן לו, דן כיצד יש לנהוג עם בחורים המבקשים לעזוב את הישיבה וללמוד במכללה כדי להכין עצמם ללימודי רפואה, אם להשפיע עליהם שישארו בישיבה. הוא מסביר שעל אדם למצוא אומנות קלה ונקיה ולא לימודים אקדמאיים ממושכים "וללימוד אומנות נקיה וקלה אין צורך בחסד השי"ת במדינה זו להרבה זמן, ואדרבה במדינה זו, ואף בכל העולם, כמעט כל העשירים נעשו שלא משום לימוד איזה חכמה, לא רפואה ולא הנדסה, ולא אף חכמת החשבון. ואף אלו שהיו חכמים באיזה מקצוע, לא נתוסף להן בשביל חכמתם אף לא פרוטה אחת יותר משאר עשירים. אלא הוא רק ממתנת הקב"ה לפי זכותו ולפי מזלו". באשר לנסייון להשפיע עליהם להשאר בישיבה: "צריך להתבונן הרבה. דהרי כשישאר בישיבה במחשבה זו אפשר לו לקלקל לאחרים. ורק כשמכירין טבעו - שבזמן שיהיה בישיבה ילמוד כראוי כמו אם היתה כוונתו ללמוד תורה לעולם, ולא לחשוב כלל אודות מחשבות הבל שלו - יש להשפיע עליו כי אף בשביל הזמן דלימוד התורה לשנה ושנים, הא הוא דבר גדול מאד". ומסים: "דבכל אופן צריך להשפיע עליהם שלא ילכו מהישיבה, אלא יישארו ללמוד כראוי ולהתגדל בתורה אם אפשר. ואם לא אפשר, אין האחריות יותר על כבוד תורתו. אך מ"מ אם ימצא כבוד תורתו מי שיכול להשגיח עליו שישאר שומר תורה ומצוות ולקבוע זמן ללימוד התורה. יש לכבוד תורתו לעשות זה".

¹¹ כך מפרש בתוס' ר"י הזקן בקידושין פב ע"א.

האמנם ר' נהוראי חולק על דברי התנא שאדם חייב ללמד את בנו אומנות?¹² להלן שלושה הסברים לדברי ר' נהוראי כשהמכנה המשותף הוא שר' נהוראי איננו חולק על העיקרון שמוטל על אדם ללמד את בנו אומנות.¹³

1. קביעות בלימוד תורה, ארעיות באומנויות אחרות

המהרש"א (חידושי אגדות קידושין פב ע"א), מסביר שהכל מודים שעל אב ללמד את בנו אומנות. גם המתירים כונתם שיעסוק במלאכה קלה, כדי שתהא תורתו קבע ומלאכתו ארעי רק לצורכי פרנסה. לזה גם התכוון ר' נהוראי: מניח אני הקביעות של כל האומנויות, ואני מלמדו תורה קבע ואומנות ארעי. ר' נהוראי לא מתנגד לכך שיש ללמד את הבן אומנות, אלא שהדגשתו היתה בהצבת מדרג חשיבות בין לימוד תורה ולימוד אומנות.¹⁴

ניתן להוסיף עוד, שאת לימוד המקצוע והאומנות, יש לראות כחלק ממכלול בנין האישיות של האדם, כמי שחיינו הרוחניים שקועים בעולמה של תורה, ומתוך כך הוא פועל בחיי המעשה.¹⁵

2. בעלי כישורים מיוחדים שמעוניינים להתמסר ללימוד תורה

הפני יהושע (שם) מסביר שר' נהוראי איננו חולק על העיקרון שחייב אדם ללמד את בנו אומנות, אלא שהוא הצביע על בנו שלו באופן חריג:

דודאי מידת כל אדם ללמוד תורה ודרך ארץ דאין כל אדם זוכה לכך שיהא מלאכתו נעשית ע"י אחרים ואם כן חס ושלוש אפשר שיבא לידי לסטיות או לידי בזיון התורה.

¹² הרי"ף (יב ע"ב בדפי הרי"ף בקידושין) מצין למחלוקת חכמים ור' יהודה, והרי"ף (לג ע"ב בדפי הרי"ף בקידושין) מצין לר' נהוראי. כך גם: הרא"ש קידושין א, מ, מצין לדברי ר' יהודה (ראה: בקרבן נתנאל שם ס"ק צ), ושם א, מג פוסק כחכמים, וכן בקיצור פסקי הרא"ש קידושין א, מג. ומאידך הוא מצין לדברי ר' נהוראי - רא"ש בקידושין ד, כח וכן בקיצור פסקי הרא"ש.

¹³ ניתן להפנות גם להסברו של הרב פנחס זביחי, שו"ת עטרת פז חלק ראשון כרך ג - חו"מ סימן טז המסביר שרבי נהוראי סובר שלמוד תורה הוא ג"כ אומנות המפרנסת. אך קשה מאד לקבל את לימוד התורה כלימוד אומנות.

¹⁴ בגמ' בכתובות נ ע"א נאמר: "אמר רב יצחק: באושה הדיקוני, שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד שתיים עשרה שנה, מכאן ואילך יורד עמו לחייו". על כך הסביר המהרש"א חידושי אגדות שם: "מכאן ואילך יורד עמו לחייו כו". עיין פרש"י. ועוד יש לומר דנקט האי לישנא על דרך 'כי היא חייך' (משלי ד, יג). ואם אי אפשר לו ללמוד יורד עמו לחייו ללמדו אומנות כמו 'ראה חיים וכו'".

¹⁵ בספר העיתים ס"י קעה, מובא בשמו של רב האי גאון (אוצר הגאונים למגילה ס"י קפא): "מותר ללמוד תינוקות של בית הכנסת אגב לימוד תורה כתב ערבי וחשבונות, אבל שלא עם התורה אינו נכון". בעל בינה לעיתים הסביר שמותר ללמוד לימודי חול בבית הכנסת "דאפשר דזהו מיקרי כמו לצורך דבר מצוה שזה בכלל וללמדו אומנות". הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ז - או"ח סימן כא, התיר ללמד מקצועות חול במקום לומדים גם לימודי קודש, על בסיס דברי רבינו האי גאון שהתיר ללמוד התלמידים כתב ערבי וחשבונות אגב לימוד תורה בבית הכנסת "ומוכח דלא בעינן בכיו"ב מצוה רבה דוקא, אלא כל שיש מצוה, כגון ללמד אומנות, יש להתיר ללמד בהכ"כ, וגם מ"ש הרמב"ם (הל' תפילה יא, ז) והטו"ש (או"ח ס"י קנא, א) שמחשבים בבית הכנסת רק חשבונות של מצוה 'כגון קופה של צדקה ופדיון שבויים, וכיוצא בהם', לאו דוקא, וגם זה בכלל 'וכיוצא בהם', וילמד סתום מן המפורש בדברי רב האי גאון... הכא נמי יש להתיר ללמדם כתיבה וחשבון וכל מה שיועיל להם כיו"ב לצורך פרנסתם". יש להסביר את דברי רב האי, שלימוד החשבון אגב לימוד תורה, אין הכוונה שהלימוד נעשה כדרך אגב, אלא שלימוד זה הוא חלק מעיצוב אישיות התלמיד הלומד תורה ואומנות, או לפחות לימוד בסיסי של מקצועות חול שיאפשר לו אח"כ ללמוד אומנות לפי נטית ליבו. ראה עוד: שו"ת צ"ץ אליעזר חלק ט סימן טז.

לענין זה השלכה נוספת. בגמ' בבבא בתרא כ ע"ב - כ ע"א עולה שמכח תקנת יהושע בן גמלא לא ניתן למחות ביד אדם שפותח בית ספר בחצר. בשו"ע חושן משפט ס"י קנו, א, ג: "אחד מבני מבוי שביקש להיות שם רופא או אומן (מקיז דם) או מלמד תינוקות לימוד שאינו של תורה, בני המבוי מעכבים עליו, מפני שמרבה עליהם הנכנסים והיוצאים. אבל רשאי ללמד תינוקות ישראל תורה, ואין השכנים יכולים למחות בידו, ולומר אין אנו יכולים לישון מקול תינוקות של בית רבן, והוא הדין לכל מילי דמצוה שאינם יכולים למחות בידו". הסמ"ע שם ס"ק ה מביא את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה (ב"ב ב, ג): הכותב: "והטעם שאינו יכול למחות בידו כניסת התינוקות ואף על פי שהם נכנסין ויוצאין כדי שתרבה התורה בישראל, ולפיכך אין הדין הזה אלא במלמד תינוקות תורה, אבל אם היה מלמד חשבון או הנדסה יכול למחות בו ולומר לו איני יכול לישן לא מקול הנכנסין ולא מקול היוצאין". מכאן שלימודי חול שהם לימודי אומנות אין זה נחשב צורכי מצוה ולכן יכולים לעכב עליו. הדבר לא תואם את דברי הרמב"ם במורה נבוכים א, לד הרואה ערך בלימודי חול, וכן את הצורך שרואה הרמב"ם בלימוד אומנות. (ראה: הרב יוסף קאפח, "לימודי חול במשנת הרמב"ם, תחומין, ב [תשמ"א], עמ' 242-251). ניתן להסביר שדברי הרמב"ם אמורים כשפתח בית ספר ללימודי חול בלבד. אך אם מלמד שם לימודי קודש וחול, תורה עם דרך ארץ, אין בני חצר יכולים לעכב עליו, אף לא בשעה שמלמדם לימודי חול. זאת בהנחה שלימודי החול הם לימוד אומנות, ובית הספר הוא שליח של ההורים בכך, וכחלק מבנין אישיותו של התלמיד - יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ. הרב יששכר תמר, עלי תמר קידושין עמ' תטו, כותב שתקנת יהושע בן גמלא כוללת גם פתיחת בתי ספר למלאכה בשביל כאלה שאבותיהם לא דאגו ללמדם אומנות.

אמנם ר' נהוראי כלפי עצמו אמר כן, לפי שראה שבנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו בענין שיהא תלמיד חכם גמור וצדיק גמור שמלאכתו יהא נעשית ע"י אחרים, ומשום הכי אמר דמניח כל אומניות שבעולם ואינו מלמדו אלא תורה, ואין לו לחוש לפרנסתו בתורה עם דרך ארץ, כיון שמלאכתו יהא נעשית ע"י אחרים, דגם במעלליו יתנכר נער גם כי יזקין לא יסור ממנה.

בעלי כישורים מיוחדים שיש סיכוי שאם הם יתמידו בלימוד תורה, אזי יגדלו בתורה, אותם אין צורך ללמד אומנות אחרת, ומלאכתם תעשה ע"י אחרים - כשיטת ר' שמעון בר יוחאי (ברכות לה ע"ב). אך את האחרים, הרוב, אותם יש ללמד מקצוע.¹⁶

הרב מנשה הקטן, נשאל על הליכה ללימודים באוניברסיטה קתולית או ציבורית, ובתשובה ארוכה הוא שלל את שתי האפשרויות, וסיכם :

סיומא דדא מילתא דכפי אשר המצב, אינני רואה שום היתר ללכת לבתי ספר גבוהים שלהם כלומר אוניברסיטה, אם לא שיעשו איזה בית ספר שלא ילמדו שם כלום מדברי מינות שלהם, ויהיו שם רק ללמוד המקצוע הצריכים לזה והמלמדים יראי ה', אז מצוה יהיו עושים ללמוד אומנות נקיה וקלה לבני ישראל, על כל פנים באותן האומנות שאפשר ללמדם בלי תערובות מינות (=דברי כפירה), והיינו דוקא להני תלמידים אשר ממילא לא יהיה תורתם אומנתם. אבל בני תורה אשר תורתם אומנתם אשרי להם ולעולם אין להם להניח דברי תורה, אלא יניחו כל אומנות שבעולם וילמדו תורה, ואשרי למי שעמלו בתורה והפך בה והפך בה דכולה בה וכל הלומד תורה לשמה זוכה לדברים הרבה אשריו בעולם הזה וטוב לו לעוה"ב. (שו"ת משנה הלכות חלק טז סי' צו)

ההוראה של ר' נהוראי מתאימה למעוניינים לשקוד בעולמה של תורה ולהתפתח ולהתגדל בה, אך הרוב הם לא כאלה, ויש לקיים מסגרות לימודיות מתאימות להם בהם ירכשו מקצוע, על טהרת הקדש ללא כפירה ופריצות. יש להוסיף, שקיימות כיום בארץ ובארה"ב מסגרות לימוד אקדמאיות גבוהות, בהם התלמידים ממשיכים ללמוד תורה בעמקות וברצינות, עם זאת שהם

¹⁶ דברים דומים כתבו: ספר הברית, חלק ב מאמר יב דרך הקדש פרק י; ספר המקנה (קידושין שם); ערוך השולחן (יו"ד סי' רמה, ט); הגר"י (פרשת חיי שרה); הרב אליעזר וולדינגר, שו"ת ציץ אליעזר, חלק יב סי' לג. הרב עובדיה יוסף נשאל על נער שסיים לימודיו בבית ספר יסודי, האם עדיף להמשיך לימודיו בישיבה תיכונית, לקיים משנת חז"ל יפה תלמוד עם דרך ארץ, או עדיף יותר להמשיך ללמוד בישיבה קדושה, אשר בה כל הזמן מוקדש ללימוד התורה בלבד? לאחר שהוא מציין מקורות רבים המורים על החובה ללמוד אומנות, ויפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, הביא את דברי הפני יהושע והמקנה הללו וכן אחרים והורה לאותו נער שואל: "לאור כל האמור נראה שכל שישנה אפשרות שימשיך את לימודיו בישיבה קדושה שעוסקים בה בתורה בלבד, אין ספק שעדיף ללכת לישיבה כזאת יותר מאשר ללכת ללמוד בישיבה תיכונית, כדי שיוכל להיות מושלם בכל מקצועות התורה, ... ובפרט אם נתברך בכשרונות מעולים והוצק חן בשפתותיו, שאם ישקוד על דלתות תורתנו הקדושה, יהיה מורה הוראות בישראל וממצדיקי הרבים, שמעלתו גדולה מאוד, ובפרט בדורנו זה" (שו"ת יחוה דעת חלק ג סי' עה). הוא מסיים בדברי הרמב"ם בסוף הל' שמיטה ויובל, על מי שפרק מעליו עול חשבונות הרבים ורוצה להתמסר ללימוד תורה בלבד. זאת אם כן הוראה מתאימה לתלמיד בעל כשרונות מיוחדים שמעוניין בדבר ורוצה להתמסר ללימוד תורה בלבד, וכבנו של ר' נהוראי, אבל אין זו הוראה גורפת לרבים, ואין לפרשה כפסק הלכה נגד ישיבות תיכוניות. כך יש לראות גם את תשובתו של הרב עובדיה יוסף: "לתלמיד שחשקה נפשו בתורה וברצונו לעבור מבית הספר לישיבה קדושה שעוסקים בה בתורה במשך כל שעות היום, והוריו דורשים ממנו בכל תוקף לעבור לישיבה תיכונית, האם חייב להישמע להוריו משום מצות כיבוד אב ואם?" תשובתו היא שאין הוא מחויב לשמוע להורים אם "חשקה נפשו בתורה ואדיר חפצו להתעלות במעלות התורה וביראת ה' טהורה, ומשאת נפשו להגיע לכלל מורה הוראות בישראל ולדון דין אמת לאמתו, ולזכות את הרבים, ולהגדיל תורה ולהאדירה, אשר אין לך מדה טובה הימנה, על כגון זה כבר אמר רבי נהוראי במשנה (קידושין פב ע"א) מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה" (שו"ת יחוה דעת חלק ה סי' נו). כאמור גם כאן זו הוראה לתלמיד שמתאים לכך, ואין כאן הוראה גורפת לכל. דברים דומים ניתן ללמוד מתשובת הרח"ד הלוי, "בחיוב האב ללמד לבנו אומנות", שו"ת עשה לך רב, חלק ו סי' פז, עמ' רצג-ש, שדברי ר' נהוראי הם למתאימים בלבד, ויש לבדוק כל תלמיד לגופו.

מיעדים את עצמם להיות בעלי מקצוע אותו הם בחרו ללמוד. בני תורה שהם אנשי תעשיה וכלכלה, מהנדסים והי-טק, המקדשים שם שמים.¹⁷ אמנם יש להעיר על הסבר זה, שהרי גם בשביל להיות גדול בתורה יש צורך בידע בסיסי בחכמות אחרות, ולא רק בתורה. כך פוסק הרמב"ם באשר לכישורים הנדרשים מחברי הסנהדרין (ע"פ הגמ' בסנהדרין יז ע"א):

אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה בעלי דיעה מרובה, יודעים קצת משאר חכמות, כגון: רפואות, וחשבון, ותקופות, ומזלות, ואיצטגנינות, ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים, והבלי עבודה זרה, וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם (רמב"ם הלי' סנהדרין ב, א) אפשר לראות את הידיעות הכלליות הללו כצורך, על מנת לדעת לפסוק בהלכות הקשורות להם. "תקופות ומזלות (=אסטרונומיה ואסטרולוגיה) "כדי שידעו לעבר שנים וחדשים" (כסף משנה שם). "רפואות – לדעת הדברים המרפאים בטבע שנתנה השבת לדחות בשבילם, אבל לא בדברים המרפאים בסגולה. ולדעת מי שהשקה את חבריו סם מן הסמים ומת, אם ראוי אותו הסם להמית או לא, וכיוצא בזה" (רדב"ז שם), או: "רפואות הוא צורך תורתנו הקדושה, דיני פיקוח נפש להורות לענין מלאכה בשבת ויוה"כ ואכילה ביוה"כ. וכן חשבונות וגימטראות צריך לענין מדידת המקוה לידע אם הוא כשיעור, ולידע אם יש פותח טפח לענין טומאת המת וכן לענין נוטע בכרם, וריבוע התחומין וכיו"ב" (מרכבת המשנה שם), ועוד.¹⁸

אך אפשר לראות זאת לשם מטרה גבוהה יותר. הידע התורני והמבט הפנימי בכל הידיעות הכלליות הללו, שמקורם אף הם בקב"ה שברא את העולם, יעניקו תוכן ומשמעות רוחנית גבוהה יותר לעולם ולברואיו. כשתלמידי חכמים גדולים בעם ישראל רואים בידיעות הללו התגלות יד ה' בעולם, אזי גם החול מתקדש ומתעלה. הידיעות והמדעים לא נתפסים רק כצורך ואמצעי, לחיים נוחים יותר, אלא כמשהו עמוק שמביא להתקרבות גדולה לאמונה:

הנה כל החוכמות אף שאינן עיקריות (=ביחס ללימוד תורה), מ"מ ראוי לישראל ובפרט לחכמי התורה שידעו אותן, שעל ידי זה מתקדש שם שמים, ויוכלו להגיע על ידי זה לתכלית שפירז הקב"ה בעולם את ישראל כדי להוסיף עליהם גרים ולפרסם יחודו בעולם... והנה אם היו ישראל יודעים ומבינים בכל חכמה ומדע היו החכמות עצמן מתעלות, שכל אחת הייתה סיבה להגיע לקדושה ומעלה עליונה. כי היו מאחדין אותן עם קדושת התורה להשכיל יותר בחכמת השי"ת ע"י החכמה הניכרת בברואים ונמצא שהיו מתעלים ע"י זה עניני האהבה והיראה (הראי"ה קוק, מאמרי הראיה, עמ' 438-439).¹⁹

כיון שכך ההנחיה לפיה יש ללמד את בעלי הכישורים המיוחדים המעוניינים בכך רק תורה ולא שום השכלה אחרת, אמנם לא לשם פרנסה, היא חסרה, מאחר ואדרבה, תלמידי חכמים גדולים צריך שיהיה להם חיבור וידע בסיסי בתחומים כללים אחרים, כדי שיוכלו לפסוק בהלכות הנוגעות להם, אבל גם מעבר לכך. זה לא רק צורך אלא גם ערך.

3. לימוד אומנות ומקצוע בארץ ישראל

¹⁷ ראה את קריאתו של הראי"ה הרצוג, תחוקה לישראל ע"פ התורה, ג, עמ' 40, להקמת אוניברסיטה דתית. דברים דומים מהרי"ד סולוביצ'יק, חמש דרשות, עמ' 113. ראה עוד: הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינת ישראל ע"פ התורה, "השכלה גבוהה ובכשרה מקצועית", חלק ד, עמ' 1381-1384.

¹⁸ ראה עוד: כוזרי מאמר ב אות סד; חתם סופר, תורת משה- שמות (דף ה, ב).
¹⁹ ראה גם: הראי"ה קוק, שמונה קבצים, קובץ ב, קצ. עם זאת שמבחינת סדרי החשיבות והמעלה, כותב הראי"ה קוק: "...על כן לקח מקום בראש החינוך הישראלי תלמוד תורה – ודוקא תלמוד תורה ולא ידיעות אחרות...". (אגרות הראי"ה חלק א, אגרת קע).

החתם סופר, מסביר שחכמים ור' נהוראי מצביעים על מצבים שונים. דברי ר' נהוראי אמורים בחוץ לארץ שם אין ענין לפתח את המקום מבחינה פיזית: "על זה אנו סומכים על ר' נהוראי במתניתין סוף קידושין, מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה, היינו בחו"ל" אך בארץ ישראל בה עבודת האדמה היא מצוה, "ואפשר אפילו שארי אומניות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצוה" (חתם סופר מסכת סוכה לו ע"א), אזי גם ר' נהוראי מסכים שיש חובה ללמד אומנות.²⁰ החת"ס מעניק ערך מועדף לעבודת אדמה בארץ ישראל, אך גם בעיסוק באומניות אחרות המסייעות ליישוב הארץ, יש ערך.²¹

החתם סופר (שם) מסביר בדרך זו את מחלוקת ר' שמעון בר יוחאי ור' ישמעאל בישוב הסתירה בפסוקים. מחד: "ואספת דגנך תירושך ויצהרדך" (דברים יא, יד), ומאידך: "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח). הא כיצד? לשיטת ר' ישמעאל: הנהג בהם מידת דרך ארץ. לשיטת רשב"י: "בזמן שישאל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, ואספת דגנך; ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן. אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל - ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי - ולא עלתה בידן". (ברכות לה ע"ב). לדברי החתם סופר:

רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא ואספת דגנך אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום יישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים, ועל זה ציותה התורה ואספת דגנך... ואפשר אפילו שארי אומניות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצוה. אבל כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם וכל שמרבה העולם יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן מודה ר' ישמעאל לר' שמעון בר יוחאי.

לפי החתם סופר, ר' ישמעאל דיבר על אופן ההתנהלות בארץ ישראל, ור' שמעון בר יוחאי על דרך ההתנהלות בחו"ל. אמנם קשה לקבל שדברי ר' נהוראי וכן דברי ר' שמעון בר יוחאי שחיו בארץ ישראל, נאמרו בסיטואציה של גלות.²² אלא שיש להסביר שהתנאים הללו עוסקים בסוגיית היחס ללימוד אומנות בארץ ישראל, והדיון הוא כיצד לנהוג בזמן שהארץ בשליטת גוים, ועם ישראל איננו ריבון בבנין הארץ. ר' שמעון בר יוחאי ור' נהוראי קוראים לעסוק בתורה בלבד, ואכן ר' שמעון בן יוחאי הסתגר במערה ולמד תורה כל זמן שהרומאים שלטו, וכשיצא מהמערה לאחר שהרומאים הסתלקו מהארץ, עשה תיקון ממשי בארץ (שבת לג ע"ב- לד ע"א). ואילו ר' ישמעאל וכמוהו חכמים אחרים קובעים שיש לעסוק במלאכה ולהנהיג מידת דרך ארץ תמיד, גם במצב חורבן. ר' ישמעאל הוא זה שמסביר בירושלמי מה המקור לכך שאדם חייב ללמד את בנו אומנות:

²⁰ דברים דומים כותב החתם סופר בתורת משה על התורה, פרשת שופטים, דברים כ, ה-ח. בהערות הרב צבי יהודה קוק, גליון הש"ס לקידושין כט ע"א (מופיע בסוף גמרא בירור הלכה) מפנה לדברי החתם סופר בחידושו לסוכה לו ע"א. על דברי החת"ס הללו, ראה את הערכתו הרבה של הרב יששכר טייכטל, אם הבנים שמחה, פרק ג אות לב.

²¹ בחת"ס ישנן התייחסויות נוספות ללימוד אומנות. החתם סופר בחידושו לבבא בתרא כא ע"א כותב: "דאין לתינוקות ישראל ללמוד שום אומנות ושום חכמה כי אם תורת ה' דקיי"ל כר' אילעי [צ"ל: נהוראי] סוף מס' קידושין מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה. ולכשיגדל ולא הצליח בתורה אז יטריח עמו ללמוד אומנות כדעבד רב לאיבו לבריה (פסחים קי"ג ע"א), אבל בנערותו אחת היא לאומה תורת ה' תמימה". ההבחנה היא גילאית, וכאמור בחו"ל, לדעת החת"ס יש לנהוג כר' נהוראי. במקום אחר כתב החת"ס: "לפנים כזאת בישראל לא למדו בני ישראל בילדותם שום אומנות כי אם תורה כר' נהוראי שלהי קידושין" (שו"ת חתם סופר חו"מ סי' עט). עם זאת, החת"ס בתורת משה- שמות (דף ה, ב), מאריך להסביר את הצורך בידענות כלליות "כדי לידע ולהבין פשטות התורה לקיים מצוותיה". ראה עוד דרשות החתם סופר חלק ב עמ' רעו, על יחסו של החת"ס לבעלי מקצועות שונים העוסקים ביישוב העולם ע"פ סדר העדיפות הבא: חקלאים, בעלי המלאכות המייצרים מהתוצרת החקלאית, אחריהם הסוחרים בתוצרת הזו, והאחרונים ברשימה הם הבנקאים.

²² אם כי מסוייגנו בקידושין כט ע"ב בתוס' ד"ה הא לן והא להו, רואים שהתנאים בארץ ישראל מורים לבני בבל כיצד לנהוג, ולהיפך.

"ללמדו אומנות - תני רבי ישמעאל: "ובחרת בחיים" (דברים ל, יט) - זו אומנות (ירושלמי קידושין א, ז).²³ במצב של תקומה ובנין יודו הכל שיש לעסוק במלאכה ובישוב הארץ:

כאשר הגיע התור של בנין האומה בארצה והצורך המעשי של הסיפורים המדיניים והחברתיים נעשה חלק מתכנית פעלי הכלל, הרי הם הם גופי תורה, וכל מה שיתרחבו הגורמים המעשיים ויתבססו יותר יפעל הרוח המלא קדושה וחיי אמת על העולם ועל החיים ואור ישראל יאיר פני תבל בכליל יפעתו (הראי"ה קוק, אורות עמ' עז)²⁴ עם ישראל שב בדורות אילו לארץ ישראל. זכינו להקים בחסדי ה' מדינה ובה תעשה מתפתחת, חקלאות משגשגת, טכנולוגיה ומדע ברמה גבוהה, ועוד, וכל אילו כאמור בכלל מצוות ישוב ארץ ישראל. אנו נדרשים להכשיר דור שמלא בתורה, חכמה, ערכים ויראת שמים, ומתוך כל זה, עוסק בכל אותם מקצועות מעשיים בהצלחה וברצינות ראויה. הקריאה והחובה המוטלת על כל אב לאפשר לבנו ללמוד מקצוע ולהיות כשיר לפרנס את עצמו ואת משפחתו בהתאם לרצונותיו וכישוריו, היא ברורה ובולטת. יש כמובן צורך בגידולם של תלמידי חכמים שיוור וירביצו תורה בכל המסגרות והרמות (חינוך, רבנות, דיינות), אך לא הכל חפצים להיות כלי קודש גם אם הם מסוגלים וראויים לכך, והם מעוניינים לממש את כישוריהם בתחומי עבודה אחרים. הנתונים מורים, שמכלל אלף שנכנסו ללמוד תורה, ואף למדו מספר שנים במסגרות ישיבתיות שונות, מעט יוצאים להוראת תורה, והם רוכשים לעצמם מקצוע אחר. יש להכיר במציאות זו כדרך לכתחילה ולא בדיעבד, שהרי בנין חיי הכלכלה והתעשיה במדינת ישראל כאמור הוא חלק ממצוות ישוב הארץ. רק בגלות או במצב חורבן כאמור, אמר ר' נהוראי וכן ר' שמעון בר יוחאי שיש לעסוק בתורה בלבד ואין צורך ואין ערך לעסוק בבנין מעשי, אך בעת תקומה ובשעת בנין, יש להכשיר דור גדוש בתורה ובמידות שמחובר לעולם המעשה: "הנהג בהם מידת דרך ארץ". יש לטפח ולהכשיר את הכל לפי נטיות ליבם ורצונותם, וללמד כל אחד את האומנות המתאימה לו.

כך כתב הראי"ה קוק, כשהציב את חזונו עם הקמת ישיבה ביפו:

אינני קובע מסמרות בדבר שיהיו חניכי הישיבה אפילו המצויינים דוקא רבנים. אדרבה כל חפצי הוא שיהיו מהם מתלמידים במשך שנות לימודם חלק הגון מידעיות שימושיות... עד שיצאו לנו גם כן גדולי תורה שיהיו בעלי אומנות המתפרנסים מיגיע כפם, או אנשים מוכשרים לכל עסקי החיים, ותהיה התורה נלמדת דוקא לשמה, משום תכלית החיים שבהגיון התורה וחיבתה (אגרות הראי"ה, א, עמ' קפז)²⁵

שוק העבודה בזמננו הוא מגוון, חיי המסחר והתעשיה מפותחים מאוד, ובשל פיתוחים טכנולוגיים ויכוליות שיש כיום, הם מתנהלים בתחומים מסויימים בסדרי גודל בינלאומיים. יש להכשיר את המעוניינים בהכשרה מקצועית, גם בתכנים אמוניים וערכיים, מוסריים והלכתיים, שיהיו גדולי תורה בהליכותיהם בעולם המעשה. פעלם יהיה מתוך מבט מעמיק וגדול בתורה, מתוך ידיעה

²³ אומנות, אך לא חכמה יונית: "שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפין והגית בו יומם ולילה' (יהושע א, ח), צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית" (מנחות צט ע"ב). בתלמוד ירושלמי מובא הדבר כך: "שאלו רבי יהושע: מהו שילמד אדם את בנו יונית? אמר להן ילמדינו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, דכתיב: 'והגית בו יומם ולילה' (יהושע א, ח). מעתה אסור לאדם ללמד את בנו אומנות, בגין דכתיב 'והגית בו יומם ולילה', והתני רבי ישמעאל 'ובחרת בחיים' זו אומנות? רבי בא בריה דרבי חייה בר בא בשם ר' יוחנן: מפני המסורות" (ירושלמי סוטה ט, טו).

²⁴ דברי הראי"ה קוק הללו עוסקים בהנהגת רשב"י שהסתגר במערה בזמן החורבן, שזו הנהגה המתאימה ליחידים שפורשים מחיי שעה בשביל חיי עולם, אבל אין לנהוג כך כשעם ישראל חוזר ובונה את ארצו ואת מדינתו.

²⁵ ראה עוד: שפרה משלוב, "ייחסו של הרב קוק לחכמות כלליות- בין חזון למימוש, סיני, קלט (תשס"ז), עמ' קסו-רו; הנ"ל, "חכמות כלליות במשנת הגר"א והרב קוק", בד"ד, 19 (תשס"ח), עמ' 63-70.

והפנמה מהם יעדיו של עם ישראל במיוחד בדור בו שבים לציון, מה משמעות הישיבה בארץ כעם ובמדינה, ועוד. יש להכשירם גם כיצד יש להתמודד עם חיי מסחר וכלכלה תובעניים ומטורפים כפי שיש כיום - עבודה וחיי משפחה; עבודה וקביעת עיתים ואף יותר עם לימוד תורה; עמידה ערכית ולא להתפתות אחר נסיונות שהם לא מוסריים ובניגוד לתורה והלכה; לברה ועבודה משותפת אינטנסיבית עם אנשים שהשקפת עולמם שונה; מי שעסקו בכל זאת עם נשים - כיצד להתמודד בשאלות של מוסר וצניעות, ועוד.²⁶

סוגית לימוד תורה ולימוד מקצוע, כמו גם הדרך בו יפרנס אדם את עצמו ובני ביתו, נידונה רבות ונכתבו עליה דברים רבים.²⁷ גם כיום יש הרואים בלימודי שפה, מדע ומקצוע, כורח לא רצוי, דיעבד, ומי שרוכש לעצמו מקצוע נחשב כירוד ופחות מבחינת מעמדו בחברה. עדין יש שמתנגדים להכליל בתוכנית הלימודים מקצועות חול ברמה בסיסית ביותר, ורואים את הכל כברי הכי להיות כבנו של ר' נהוראי.²⁸ אך יש לראות את לימוד האומנות - המקצוע, לא רק כשאלה אישית, ממה ואיך יתפרנס אדם, אלא מבט רחב יותר של בנין הארץ והמדינה. בעבר, בעיקר בחו"ל, בתקופת הגלות, היה חשש ופחד גדול שכל עיסוק של חולין, כל לימוד מקצוע, ירחיק את האדם מתורה ומיהדות בכלל, ולכן היתה הסתייגות רבה מלימוד מקצוע, ואם כן במידה מצומצמת מאד. אך כיום גדל דור שמעורה ומעורב בחיי המעשה במדינה, וככל שהאבות ומוסדות החינוך יעצימו את עולמם הרוחני התורני אזי השפעתם על הסביבה תהיה גדולה יותר. אנשי מקצוע תורניים הפרושים בתחומי הכלכלה התעשייה והמדע השונים, שמקרינים אמונה וערכים, מידות טובות, אחריות ואידאליים כשהכל נובע מתוך מבט תורני, יכולים לרומם ולקדם מבחינה רוחנית אחרים ואת החברה והמדינה כולה. אם הם יצליחו להתקדם בעבודתם ובמקצועם, ולהיות בין המשפיעים והקובעים בצמתי הכרעה והובלה השונים של המדינה המשק והכלכלה, ויהיה זה מתוך מבט תורני ערכי, מה נכון ומה ראוי לטובת עם ישראל, מבחינת היעדים והמשימות המוטלות עלינו כעם, הרי שיהיה זה קידוש שם שמים גדול, וחיבור העם כולו לאותן מטרות

²⁶ החפץ חיים גם כן עסק בצורך להכשיר רוחנית את הלימוד אומנות, אם כי הדגשותיו הם יותר מצד הזהירות וההרחקה ממכשולים ותקלות אישיים. הוא מביא את מחלוקת חכמים ור' נהוראי וכותב: "ומכל מקום גם זה שמלמד לבנו אומנות צריך לכולי עלמא ללמדו מתחלה וגם בעת שהוא עוסק במלאכתו תורה ויראת שמים, דאי לא הכי ימצא במלאכתו גופא כמה ענינים מאיסור גזל וגם עוד תקלות רבות ופרצת הדת לגמרי ח"ו ובפרט בימינו שהכל מתפזרין במקומות הרבה אשר אין עם ישראל שומרי דת התורה מצויין שם אם לא יהיה קבוע בנפשו מנעוריו ידיעת התורה ושמירת המצוות עלול ח"ו שיחלל שבת במלאכות גמורות שיש בהן חיוב סקילה. ואפילו בלימוד התורה שידוע שהיא מגני מן הייסורים ומצלי מן החטא אמרו כל תורה שאין עמה מלאכה והוא הדין איזה עסק גם כן הוא בכלל מלאכה, סופה בטלה וגוררת עוון כל שכן בלימוד המלאכה בלא תורה בודאי גוררת עונות הרבה וגם פרצת הדת בכללו חס ושלום" (ביאור הלכה סימן שו ד"ה וללמדו ספר).

²⁷ ראה: פרופ' יהודה לוי, שערי תלמוד תורה, ירושלים התשמ"א, עמ' קפה-שיב; הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינת ישראל ע"פ התורה, "השכלה ואומניות", חלק ג, עמ' 1085-1111.

²⁸ ראה למשל בדברי הנצי"ב כיצד יש להתמודד עם לימודי חול, כשהשלטונות דורשים ללמד: "אם יצטרכו עפ"י המלכות ללמוד למודי חול גם כן, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל שיהא המורה, וזה אי אפשר אם יהיה כל אחד דואג לבניו, ואין בידו לברור איזה מורה הגון ומחזיק הדת, ע"כ הוא מבריה את בנו מלימודי חול בעל כרחו וזה גורם שהבן בועט בהוריו והולך בדרך עקלקלות כדי להשיג למודי חול. אבל אם יהיה הדבר מוטל על הציבור וראשי הקהל לא יהיו מברחים את בניהם לגמרי מלימודי חול, אבל יהא ההשגחה עפ"י המורה אשר יבחרו שלא יסורו מדרך התורה וגם יהיו מפנים שעות מרווחים לעסק התורה וזה וזה יתקיים בידם. האף שאין לקוות שיצאו מלימודם בשעות כאלה להוראה, באשר זה דרכה של תורה שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא בימי שמפנה כל ראשו בה, ונפש עמל בה עמלה לו לסייעהו לזכות בה, וא"א להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול, אינו אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחרי שכבר נתגדלו בתורה אבל ביחד א"א להגיע לתכלית הלמוד, מ"מ אפילו לא יגיעו לתכלית ההוראה הוא יקר מאד עסק התורה באיזה שעות ומביא לידי יראת ה'" (שו"ת משיב דבר חלק א סימן מד). הרב משה פיינשטיין, לא שלל פתיחת ישיבה תיכונית באירופה, אם המרא דאתרא יגיע למסקנה שהענין נצרך מצד לחצם של ההורים והתלמידים, שאם לא כן ילכו לבתי ספר של גויים. ואמנם הוא מסייג שהיתר זה יהיה ייחודי לאותו מקום, ואין ללמוד ממנו למקומות אחרים "ויש מקומות שאין שום צורך בזה אשר ודאי אסור ליסד שם ישיבות תיכוניות, ואפילו אם יש צורך לאיזה תלמידים מועטים אין ליסד" (שו"ת אגרות משה חלק יו"ד ג סי' פא).

ואידיאלים. זהו אמנם תהליך ארוך, אבל ראיה כזו, היא זו שתוליך ותוביל את העושים במלאכה לכך.

ג. לימוד אומנות - פסיקת הרמב"ם והשולחן ערוך

הרמב"ם בפירוש המשנה (קידושין א, ז) כותב באופן כללי שהאב חייב לעשות לבנו את כל המנוי בברייתא. גם בפירוש המשנה (קידושין ד, יג) כותב: "וחייב אדם ללמד את בנו אומנות נקיה". הרמב"ם לא כתב בצורה ברורה ביד החזקה שעל האב ללמד בנו אומנות.²⁹ הרב משה פיינשטיין מציין למקום בו הרמב"ם התייחס לדבר, והסיק כך:

והנה מצינו ברמב"ם (פכ"ד משבת ה"ה) שמנה גם כן בחשבונות של מצוה שמותר בשבת הא דללמדו אומנות משום שהוא מחשבונות של מצוה. הרי נמצא שפסק הא דצריך האב ללמדו אומנות. אבל מכיון שלא הזכיר הדין רק כאן אגב גררא, יש לפרש בתינוק כזה שאין לו הכח ללמד תורה, או שללמדו אומנות לא קאי על תינוק אלא על גדול שצריך לפרנסה (שו"ת אגרות משה חלק או"ח ב סי' קיא)

כוונתו לדברי הרמב"ם הכותב שמותר לדבר בעניני "התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות" (רמב"ם הל' שבת כד, ה). מקור הלכה זו בגמרא (שבת קנ ע"א; כתובות ה ע"א). אך אין שום רמז בגמרא שם וכן לא ברמב"ם שמדובר על תינוק שאין לו כח ללמוד תורה, או על גדול שצריך לפרנסה. לקמן נצביע על התייחסות הרמב"ם לשאלה זו בהל' תלמוד תורה, ומכאן שהלכה זו היא הלכה בהלכות שבת, והיא לא מלמדת על החובה העצמית ללמד את הבן אומנות. הרב יעקב עטלינגר נשאל על השמטת הרמב"ם, והשיב:

גם שמצוה על האב ללמד בנו אומנות אף שכעת לא ראיתי להרמב"ם שכתב בפירוש כן מכל מקום לא השמיטה והביאה לפסק הלכה בהל' רוצח (ה, ה) שכתב שם: "אבל אם ייסר בנו כדי ללמדו תורה או חכמה או אומנות ומת פטור", עיין שם שמחלק בין כבר למדו אומנות אחרת או לא, והיינו ע"פ גמרא דמכות (ח ע"ב) דבלא גמיר מלאכה אחריתי מצוה קעביד (שו"ת בנין ציון סי' קכה) כונתו לפסיקת הרמב"ם בעקבות הגמ' במכות:

האב גולה על ידי הבן. והאמרת: יצא האב המכה את בנו? דגמיר. והאמרת: אף על גב דגמיר מצוה קעביד? בשוליא דנגרי. שוליא דנגרי, חיותא היא דלמדיה? דגמיר אומנותא אחריתי (מכות ח ע"ב)

רש"י שם מסביר:

בשוליא דנגרי - בלימוד חרש עצים שאינו מלמדו תורה אלא אומנות. חיותיה הוא - ואף זו מצוה על האב ללמדו, דילפינן לה מקרא בפרק קמא דקדושין (דף ל: דכתיב: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" הקיש אומנות שהוא חיותו לאשה כשם שאביו חייב להשיאו אשה כדכתיב: "וקחו לבניכם נשים" כך חייב ללמדו אומנות.

²⁹ בהשמטת הרמב"ם הלכה זו, עסק בהרחבה: פרופ' אליאב שוחטמן, "על חובת האב ללמד את בנו אומנות", עיוני הלכה ומשפט, לכבוד פרופ' אהרן קירשנבאום, דיני ישראל כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 397-417. חלק ניכר מדבריו הם אי הסכמה להסברו של הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, קידושין כט ע"א שכתב שהרמב"ם סבר שהוראה זו היא בגדר עצה טובה ולא חיוב ממשי.

כשהלך האב עם בנו ליער והרג את הבן בשוגג, האב גולה לעיר מקלט. במקרה כזה אין זה משנה אם אביו הרגו או אדם אחר.³⁰ המשנה מחדשת שאב אינו גולה כשהרג את בנו בשוגג כשלימד אותו תורה גם אם מדובר בבן שיודע, וכן אינו גולה כשלימד אותו אומנות, מקצוע חיוני לו לפרנסתו, שהרי זה מתפקידו. הרמב"ם מצין הלכה זו:

האב שהרג את בנו בשגגה גולה על ידו. במה דברים אמורים בשהרגו שלא בשעת לימוד, או שהיה מלמדו אומנות אחרת שאינו צריך לה. אבל אם יסר בנו כדי ללמדו תורה או חכמה או אומנות ומת, פטור (רמב"ם הלכות רוצח ה, ה)³¹

מכאן שיש חובה או לפחות מצוה על האב ללמד את בנו אומנות, וכיון שכך אם האב הרג את בנו בשעה שלמדו אומנות, הרי הוא פטור מלגלות לעיר מקלט. אמנם המקרה המתואר כאן הוא שהאבא עצמו לימד את בנו את האומנות, אך אין להסיק מכאן שהמצוה ללמד את בנו אומנות היא אישית, אלא כמו במצוות אחרות המוטלות על האב- למול או ללמדו תורה. כך כתב הרב חיים אור זרוע, כשנשאל האם האב עצמו חייב למול באופן אישי את בנו:

מענין המילה, נראה דאין האב חייב למול בנו בידיו אלא לעסוק שיהא נימול. דומיה דכל הני דקחשיב התם: ללמדו תורה, ללמדו אומנות, להשיטו בנהר. וכי לא ישכור מלמד לבנו לתורה ולכל הני? (שו"ת מהר"ח אור זרוע סימן יא)

עיקרון דומה לפיו אדם שלא נהג כשורה בשעה שלמד אחרים אומנות, ניתן לראות ברמב"ם כשהוא עוסק ביחס ליתום ואלמנה:

חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשו שפלה למאד ורוחם נמוכה אע"פ שהן בעלי ממון אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו מוזהרים אנו עליהן שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, והיאך נוהגין עמהן, לא ידבר אליהם אלא רכות, ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר מממון עצמו, כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממון הרי זה עובר בלא תעשה וכל שכן המכה אותם או המקללן, ... במה דברים אמורים בזמן שעניה אותן לצורך עצמו, אבל עינה אותם הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה הרי זה מותר, ואע"פ כן לא ינהוג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים וכבוד שנאמר: "כי ה' יריב ריבם" (משלי כב, כג), אחד יתום מאב אחד יתום מאם (רמב"ם הל' דעות ו, י)

"כדי ללמדן תורה או אומנות"- מכאן שיש ערך חיובי ללמד יתום או אלמנה אומנות כמו גם תורה, ועל כן אם נהג בהם בקשיחות בקשר לכך הדבר מותר. האור שמח (על הרמב"ם שם) מצין שמקור דברי הרמב"ם בהלכה זו, היא הסוגיה בה עסקנו במכות ח ע"ב, באב שהרג את בנו בשגגה בזמן שלמדו אומנות, שפטור מלגלות לעיר מקלט.

לפנינו שלוש מקורות בדברי הרמב"ם מהם ניתן להבין שהרמב"ם פוסק שאב חייב ללמד את בנו אומנות, אם כי הם לא כתובים במקום בו הרמב"ם עוסק בעניני חינוך.³² אך נראה שהרמב"ם כתב

³⁰ תוס' ד"ה והא אמרת, רמב"ן, מאירי, ועוד.

³¹ בסוגיה זו הרחבנו מזוית אחרת- הכאת תלמידים ותלמידים, בחוברת שיצאה על מסכת מכות- תלמוד דרך ארץ, "רצח בשגגה- אב את בנו רב את תלמידו", מרכז ישיבות בני עקיבא, תשס"ח, עמ' 189-202.

³² הרב יוסף רזין, צפנת פענח, הל' איסורי ביאה כא, כה כותב: "ללמדו אומנות הביא (=הרמב"ם) בהל' שבת כד, ה, ובהל' רוצח ה, ה, דהוא מחויב, וכמבואר בהך מכות ח ע"ב ובקידושין הנ"ל כט ע"א ל ע"ב". את המקורות הללו ציין גם הרב אלימלך בר שואל (לעיל הע' 3); הרב אפרים וינברגר, יד אפרים, עמ' קצה-קצו.

דברים ברורים בענין זה, בהלכות תלמוד תורה, כשהוא מדריך ומורה את פרטי ההלכות הקשורות לתלמוד תורה:

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה – הרי זה חלל את השם ובוזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים: כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם, ועוד צוו ואמרו: אל תעשה עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן, ועוד צוו ואמרו: אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון, וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות (רמב"ם הל' תלמוד תורה ג, י)

הרמב"ם כותב להלכה את דברי רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא שאמר "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון" (משנה אבות ב, ב), והרמב"ם הוסיף בסיום ההלכה: "וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות". תוספת זו למשנה המצוטטת, היא של הרמב"ם. הרמב"ם (בפירוש המשנה באבות שם) מפנה לר' יהודה שבסוגייתנו: "אמרו וגוררת עון - כמו שבארו במקום אחר [קידושין כט ע"א], אמרו: 'סופו שהוא מלסטם את הבריות' ". על האב ללמד את בנו תורה, וכפי שהאריך הרמב"ם בהל' תלמוד תורה בפרק א, כעת מוסיף הרמב"ם שלא נכון ללמד וללמוד תורה מבלי ללמד מלאכה, מאחר שלשיטתו אסור לאדם להתפרנס מלימוד תורה,³³ וממילא חייב שיהיה לו מקצוע כדי שיוכל להתפרנס, שהרי אם לא כן לא תהיה לו ברירה והוא ילסטם את הבריות. מכאן שגם הרמב"ם פסק להלכה בהלכות תלמוד תורה שיש ללמוד וללמד אומנות, כי אין תורה שאין עמה מלאכה, וסופו שילסטם את הבריות,³⁴ וכפי שכתב בפירוש המשנה לאבות.³⁵ בהלכות הקודמות בהלכות תלמוד תורה פרק ג, מציין הרמב"ם מגבלות בעשיית מלאכה: "עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי" (הל' תלמוד תורה ג, ז), "הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה" (שם ח), וכעת הוסיף, שלא ניתן ללמוד תורה בלי לעסוק במלאכה, או מבלי ללמוד כיצד מבצעים את אותה מלאכה, אומנות.³⁶

³³ הרמב"ם אסר להתפרנס מצדקה ומלימוד תורה, ראה בספרי: שבות יהודה וישראל, "פרנסת תלמידי חכמים מכספי ציבור", עמ' 421-436. כמובא שם, פוסקים רבים חלקו על דברי הרמב"ם הללו, ביניהם התשב"ץ שחלק בהרחבה רבה (שו"ת תשב"ץ חלק א סי' קמב-קמז). בין דבריו שם הוכיח מדברי ר' נהוראי "שזו מצוה על הצבור וחובה עליהם לכבד ת"ח שביניהם לפרנסם דרך כבודם וזה מנהג קדום מימות התנאים והאמוראים עד עתה וזהו שבחה של תורה יותר משאר אומניות שכלם הם פוסקים בעת הזקנה ובעליהם מוטלים ברעב והתורה גם עד זקנה ושיבה היא מחי' בעליה בכבוד כדאיתא ב' בתרא דקדושין (פ"ב ע"א) דתנ"י התם ר' נהוראי אומר מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה..." (שו"ת תשב"ץ חלק א סי' קמב).

³⁴ הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חלק או"ח ב סי' קיא, סובר שר' נהוראי אמר דבריו בחינוך ילד בגיל צעיר "אבל בלא עבודה בגדלותו גם ר' נהוראי מודה שאסור לסמוך על הנס אלא צריך לעבוד לפרנסתו, וכדאיפסק ברמב"ם פ"ג מת"ת ה"י, אף שבקטנותו משמע שפוסק כר' נהוראי שאין האב חייב ללמד אומנות לבניו כי לא מצינו ברמב"ם דין זה שמחוייב האב ללמד אומנות לבנו". לדברינו, הלכה זו היא ההוכחה שהרמב"ם סובר שיש ללמד אומנות כחלק מלימוד תורה.

³⁵ הצעה דומה הציע הרב אלימלך בר שאול (לעיל הע' 3), אך לא חיבר בין פירוש המשנה באבות להלכה, וגם: ד"ר זרח ורהפטיג, זריחת השני-נשים, עמ' 115. לדברי פרופ' אליאב שוחטמן (לעיל הע' 24), הרמב"ם נסמך על פירוש המשנה בקידושין, ולא כתב זאת בהלכה ביד החזקה, מפני שלא מצא מקום לכתוב את הדבר, כי אין ברמב"ם הלכות חינוך. לדברינו, הרמב"ם אכן כתב זאת במקומו, בהל' תלמוד תורה, שהם גם הל' חינוך, אלא שהרמב"ם כתב זאת בהלכות העוסקות בלימוד תורה מאחר שלפניו אין לימוד תורה ללא לימוד מלאכה ואח"כ עיסוק בה. כמו כן, הרמב"ם בהלכה זו תואם אכן לדבריו בפירוש המשנה באבות (ב, ב).

³⁶ הרב איתמר ורהפטיג, "השמטת הרמב"ם מחלוקות בתלמוד", ספר היובל קרנות צדי"ק, לכב' הרמ"מ מלובביץ', עמ' ת-תיב, כותב שבמחלוקות מסוימות הרמב"ם לא הכריע כי יש מקום לשתי הדעות, ומאחר ויש ללמוד ביום ובלילה (רמב"ם הל' תלמוד תורה ב, ב), ואם מוכשר לכך ילמד ביום ובלילה, ואם לא יעסוק באומנות כדברי הפני יהושע. לדברינו הרמב"ם הכריע בדבר. הרב נחום רבינוביץ, הדר איתמר, עמ' קכט-קל, כותב שעם תקנת ר' יהושע בן גמלא לייסד בתי ספר, בטלה החובה האישית ללמד תורה וגם אומנות, מאחר ולומדים בכל יום ומקצת מן הלילה (רמב"ם הל' תלמוד תורה ב, ב), אזי אין זמן ללמד אומנות. רק בגיל בוגר על האדם ללמד עצמו אומנות "אהב את המלאכה" (רמב"ם הל' תלמוד תורה ג, י). לדברינו, תקנת יהושע בן גמלא היא תוספת לחובת האב ולא מבטלת אותה. ראה מאמרי: "מסגרות חינוך ציבוריות ואליטיסטיות", תחומין, כח (תשס"ח), עמ' 240-247.

גם השולחן ערוך לא כתב במפורש שעל אדם ללמד את בנו אומנות, אך פסק גם כן, שעל אדם לעבוד ולהתפרנס:

אח"כ ילך לעסקיו, דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, כי העוני יעבירו על דעת קונו. ומכל מקום לא יעשה מלאכתו עיקר, אלא עראי, ותורתו קבע, וזה וזה יתקיים בידו (שולחן ערוך אורח חיים סימן קנו סעיף א)³⁷

הרב שניאור זלמן מלאדי קושר הלכה זו לחובת האב ללמד את בנו אומנות:

וחייב כל אדם ללמוד לבנו מלאכה או לעסוק בסחורה ואם אינו עושה כן כאלו מלמדו לסטות שסופו ללסטם את הבריות בשביל פרנסתו. (שולחן ערוך הרב, אורח חיים סי' קנו, ב)³⁸

יש לקחת בחשבון שכיום, הרוב מחליטים במה הם מעוניינים לעסוק ולהתפרנס רק בגיל בוגר יחסית- לאחר סיום השירות הצבאי או לאחר לימוד מספר שנים בישיבה. גם ההחלטה להתמסר ללימוד תורה למשך מספר שנים על מנת לעסוק אחר כך בהרבצת תורה באופנים שונים, היא בדרך כלל החלטה שמתגבשת לאחר לימוד תורה מסיבי במשך תקופה מסוימת, ולא מיד עם תחילת הלימודים במסגרת הישיבתית. ואשר על כן יש לאפשר בסיס ממנו יוכל כל אדם בוגר להחליט להיכן הוא פונה. קשה מאד כיום לקבוע בגיל צעיר במה יעסוק כל אדם ומה יהיה מקצועו. מקובל כיום ללמוד שנים רבות (עד כיתה י"ב), ועוד אחר כך לימודים גבוהים, ורק בשלב זה פונים לעבוד. כפי שכבר הוכח במחקרים רבים, פרנסתם של בעלי השכלה גבוהה, תורנית או כללית, טובה יותר ממי שלא רכש מקצוע כלל במערכות ההשכלה הגבוהה, ועל ההורים לתת את הכלים לכך. כך כתב הרב אלימלך בר שאול:

ההורים חייבים להכשיר את ילדיהם לקראת עמידה מלאה ברשות עצמם. ...חייב האב להקנות לבנו אומנות כדי שתפרנסהו כדי קיום, ולא יפול למעמסה על זולתו.³⁹

מכאן שאב השולח את בנו ללמוד במסגרת בה לומדים לימודי קודש וגם רוכשים השכלה כללית - תעודת בגרות, כבסיס ראשוני לרכישת מקצוע, מקיים את החובה הבסיסית: "ללמדו תורה וללמדו אומנות". אמנם ניתן ללמוד לבגרות בגיל מבוגר ולהשלים תעודת בגרות באופן עצמאי, אך בכל זאת אב המכוון לדרך זו, נותן את הבסיס ממנו כל בן יחליט לבדו להיכן הוא ממשיך הלאה. תעודה זו מאפשרת להתקדם במערכות ההשכלה הגבוהות למי שמעוניין ברכישת מקצוע ולא רואה את ייעודו כרב, או בעל תפקיד תורני אחר (דיין, מחנך, מורה וכד').⁴⁰

³⁷ המגן אברהם שם ס"ק ב מצין את חובת האב ללמד בנו אומנות. החפץ חיים בביאור הלכה, סי' קנו, כותב שיחידים יכולים שיהיה עסקם כל היום בלימוד תורה, "והקב"ה בודאי ימצא להם פרנסתם, וכעין זה כתב הרמב"ם פ"ג מהלכות שמיטין ויובלות ולא שבת לוי בלבד וכו' ע"ש, ובפרט אם כבר נמצאו אנשים שרוצים להספיק לו צרכיו כדי שיעסוק בתורה". כאמור הלכה זו היא ליחידים ולא לכלל. כמו כן הרדב"ז (בהל' שמיטה ויובל שם) מסביר את דברי הרמב"ם: "שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו ולא שישליך עצמו על הציבור. ועין במה שכתב בפירוש משנת ולא קרדום לחפור בו (אבות ד) ". אם הולכים בעקבות הרמב"ם יש להיות שיטתיים ולדעת שהרמב"ם התנגד לפרנסה מצדקה בשל לימוד תורה, ויש לסמוך ולהאמין בקב"ה שימצא את פרנסתו. לא רק זאת, הלכה זו מסיימת את הלכות שמיטה ויובל וספר זרעים, ומקובל שהלכות בהן מסיים הרמב"ם את ספריו הן דברי אגדה ומוסר ולא דברי הלכה. מלבד זאת, העמדת תלמיד חכמים כשווה ערך לבן שבת לוי, משמעותה היא שלא יהיה לתלמידי חכמים חלק ונחלה בארץ (דירה או קרקע הרשומה על שמם ב"טאבו"), אלא כמו שבת לוי שה' חלקו, אך לא מצאנו צו בתורה או בדברי חכמים שאסור שיהיה לתלמידי חכמים חלק ונחלה בארץ. נראה שהשוואת הרמב"ם בין שבת לוי לתלמידי חכמים בהקשר זה, היא במובן הרעיוני, ולא במובן המעשי.

³⁸ גם בהל' שבת הוא חזר על עיקרון זה: "וכן לדבר עם המלמד אם רוצה להישכר ללמדו ספר או אפילו ללמדו אומנות שזהו גם כן מצוה שאם לא תהא לו אומנות לפרנס עצמו ילסטם את הבריות" (שולחן ערוך הרב אורח חיים סי' שו, יג).

³⁹ הרב אלימלך בר שאול (לעיל הע' 3), עמ' 174-175.

⁴⁰ אליאב שוחטמן (לעיל הע' 24), עמ' 412-415, מביא מדברי השופט יצחק קיסטר, בע"א 524/66, מזרחי נ' מזרחי, פ"ד (4) עמ' 818, שעל האב ללמד את בנו מקצוע שמתאים לבן, ע"פ כישוריו וכוחותיו ובהתאם לרצונו, וגם על הבן מוטל שלא לרדוף אחר הכבוד ולכבד כל מקצוע שהוא מסוגל לעסוק, אך לא ניתן לחייב את האב לממן לבנו דוקא

סיכום

1. האב חייב ללמד את בנו מקצוע. כיום, מקובל לרכוש מקצוע בגיל מבוגר, מוטלת חובה על האב ללמד את הבן תחומי ידע בסיסיים (כדוגמת המקצועות הנלמדים במסגרת התיכון, השגת תעודת בגרות וכד'), כל תלמיד בהתאם לכישוריו ורצונותיו, בעזרתם יוכל להתקדם ולרכוש מקצוע מסודר, לכשירצה לפנות לשוק העבודה, על מנת שיוכל לפרנס את עצמו ואת משפחתו באופן ראוי.
2. מעטים הם אלה שעיסוקם הקבוע והבלעדי יהיה בלימוד תורה ובהוראתה, וגם אותם יש ללמד מינימום הכרחי בידיעת כלליות, כדי שיוכל להסתייע בידיעות אלה בלימוד התורה ובהוראתה.
3. הרוב פונים לעולם המעשה, ויש למלא אותם בתכנים ערכיים ותורניים, וכן בכלים איתם יוכלו להתמודד עם קשיים רוחניים. עבודה מסודרת משמשת בסיס איתן לחיי משפחה מסודרים, ולחברה מתוקנת ויוצרת. אנשי תורה ומעשה במדינת ישראל יכולים להקρίין להשפיע ולרומם את סביבתם, להציב ערכי מוסר, אידיאלים אחריות ורצינות, בפני החברה כולה. הוראתם של החכמים ללמד את הבן אומנות, מתאימה יותר בארץ ישראל בזמן שעם ישראל שב ובונה את ארצו- מדינתו מחדש, ואילו בחו"ל שם אין כל ייעוד לפתח את המקום, אזי "אין אני מלמד את בני אלא תורה".

לימודי רפואה למשל, ואם הבן מעוניין בכל זאת עליו להשתכר בכוחות עצמו. הרב שלמה גורן, "האם מותר לסטודנטים כהנים ללמוד אנטומיה", תורת הרפואה, עמ' 255, התיר לכהן ללמוד אנטומיה כאומנות שהיא מצוה, ואין אדם לומד אלא מה שליבו חפץ, כי יתכן שרק ברפואה הקרובה לליבו יצליח, וגם הוא מקצוע המפרנס ומכבד את בעליה, ונפשו חשקה במקצוע זה.